

Maakuulajate reis Krimmi ja Gustav Malts

Vello Paatsi

Tänavu möödub 150 aastat ajast, mil kolm meest – Gustav Malts, Juhan Leinberg (prohvet Maltsvet) ja nende tõlk – jõudsid töötatud maale Krimmi. Aastat 1861 võibki pidada eesti asutuse alguseks sellel õnnistusrikkal poolsaarel. Maakuulajate reis oli eelmäng Krimmi asumisele.¹ Ideed rännata välja Krimmi seostatakse tavaliselt prohvet Maltsvetiga, nagu sedagi, et väljarändajad olid üksnes Maltsveti poolehoidjad.² Mõte Krimmi rännata pärineb usutavasti siiski G. Maltsalt, seda on ta rõhutanud mitmel korral. Tema teave Krimmist pärines mitmest allikast. Malts oli tuttav nii Kauzmann-Schultzi geograafiaõpiku (1854) kui ka selle lisana ilmunud maakaardiga „Eüropa ja Paläestina“, millel on kujutatud ka Krimmi. Ta tutvustas oma nappe teadmisi ka prohvetile. Viimane tundis küll hästi Piiblit, ent tema muu haridus oli üsna kesine. Maltsveti isiku ja suu läbi sai see lõunamaale väljarändamise mõte laiemal kõlapinnal, ent rännusiht jäi pikaks ajaks ebamääraseks. Noor Malts valiti prohveti soovitusel väljarändajate volimeheks, sest ta oskas kirjutada ja tundis pisut ka maateadust. Käik palvekirjaga keisri juurde õnnestus, lubati Krimmi välja rännata. Et enamikul välja rännata soovijail passi tähtsust aeg aegs, tehti ülesanne Krimmi maakuulajana reisida Maltsale, kellel passiaeg veel kehtis, ent rahvast keelas kuberner kaasa võtta. G. Maltsaga liitus ka kodumaal tagaotsitav prohvet.

21. või 22. veebruari öösel 1861 alustasid G. Malts, prohvet Maltsvet ja nende tõlk Krimmi reisi. Sõideti Jamburgi kaudu Peterburi, seal rongiga Moskvasse, edasi voorimehega läbi Harkovi (Harkivi), Jekaterinoslavi (Dnipropetrovski), Berislavi (Berõslavi) ja 5. aprillil jõuti Perekoppi (Or Qapi, Qapu).³ Edasi kulges meeste reis Armjansk (Ermeni-Bazar)–Džurtši (Curçi, Pervomaiske)–Kijat-Orka (Qiyat-Orqa, Uporne)–Tokultšak (Toqulçaq, Grišino)–Sõrt-Karaktšora (Sirt-Qaraqçora, Danilovka)–Karasubazar (Qarasuvbazar, Bilogirsk)–Simferopol (Aqmesçid)–Jevpatorija (Kezlev, Gözleve)–Odessa–Jevpatorija–Simferopol–Sarabuz (Gvardeiske)–Džurtši–Perekop–Harkov–Tula–Moskva–Peterburi–Tallinn.

Prohvet Maltsvet jäi Krimmi. G. Malts ja tõlk saabusid tagasi Tallinna nädal enne jaani. Pärast ühist arupidamist jõuti otsusele, et halvem Krimmis enam olla ei või kui siin, kodumaal. Veel samal aastal jõudsid kaks rühma väljarändajaid Krimmi. Esimesed Abram Nord(t) juhtimisel jõudsid Krimmi augusti lõpul. Teine rühm, 23 peret ja mõned üksikud, kuhu kuulus ka G. Malts, sõitsid Peterburi kaudu Tveri. Seal reisisi mõõda Volgat Tsaritsõni (Volgogradi), siis laevaga Doni jõelt Taganrogi ja Aasovi mere kaudu Kertši. Samruki (Zamruqi, Beregavoje, Berego) külla Krimmi lääneosas jõudsid väljarändajad 1. novembril. Järgmisel, 1862. aastal lisandus Krimmi hulk uusi väljarändajaid.⁴

Krimmi eestlaste üheks liidriks kujuneski Gustav Malts, sest prohvet Maltsvet oli naasnud Eestimaale (1864). Malts on jätnud meile ulatusliku käsikirja, mis kuulub esimeste eesti mälestuste hulka ja annab ülevaate Krimmi väljarändamisest ja sealset elust.⁵ Maltsa käsikirja esimesele variandile tugineb suuresti väljarändamise ja Krimmi elu käsitus E. Vilde romaanis „Prohvet Maltsvet“ (1906/1908). E. Vilde käes läks Maltsa käsikiri kaduma, seejärel kirjutas Malts uue üle-

¹ Siin tõmbavad nii G. Malts kui ka E. Vilde paralleeli Piibliga, kuidas Mooses läkitas maakuulajad Kaananimaale: „Minge sinna Lõunamaale ja minge üles mäestikku, vaadake maad, missugune see on, ja rahvast, kes seal elab...“ (4 Ms, 13).

² O. Laamann märgib, et tema vanaisa õelnud ikka, et Malts olevat luisanud, sest Tiskrest pärit Samruki asunikud polnud maltsvetlased (Vt. O. Laamann. Mälestused Krimmist. Toronto, 1981, lk. 13–14.). Milline just oli maltsvetlaste ja muu rahva vahekord, on tagantjärele raske öelda, ent väljarändamise liidrid olid kahtlematult Maltsveti poolehoidjad.

³ Krimmi eestlased kasutasid krimmitari keelest mugandatud kohanimesid. Siin ja edaspidi sulgudes krimmitari toponüüm. Täna täpsustuste eest Ott Kursi. Vt. ka O. Kurs. Rajamaade rahvad. Ilmamaa, Tartu, 2006, lk. 186–223.

⁴ Vt. Eestlaste unistuste ja mälestuste Krimmi. Pühendatud eestlaste Krimmi asumise 150. aastapäevale. Koostaja Krimmi-Eestlaste Selts. Tallinn, 2010, lk. 15–56.

⁵ Käsikirjadest ja nende saatusest on kirjutanud J. Käosaar. Vt. J. Käosaar. Gustav Maltsa käsikiri „Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest.“ – Keel ja Kirjandus 1961, nr. 2, lk. 75–88. Hiljuti on sellele käsikirjale tähelepanu juhtinud R. Hinrikus ja avaldanud koos eessõnaga selle algusosa (lk. 5–17). Vt. R. Hinrikus. Gustav Maltsa käsikirjast. – Methis 2010, nr. 5/6, lk. 189–191; G. Malts. Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest. Samas, lk. 191–195.

vaate, millest pärineb ka eelnev katkend. Seda hilisemat käsikirja, mis valmis aastatel 1908–1918, E. Vilde romaaniga võrreldes selgub, et see langeb romaani sündmustikuga üldjoontes kokku, ent kohati on romaan detailirikkam. Selle põhjusi võib olla mitmeid. Meieni säilinud käsikirja variandi seadis Malts kokku juba vana mehe ja umbes viiskümmend aastat pärast väljarändamist. On täiesti võimalik, et Maltsal polnud kõiki detaile enam mees, mida sisaldas algkäsikiri. E. Vilde ei piirdunud üksnes käsikirjaga, vaid ammutas romaanile mitmelt poolt täiendavat materjali, sealhulgas ka G. Maltsalt endalt. Kolmas allikas sündmuste kohta on G. Maltsa pikem kiri Martin Lipule, mille on avaldanud A. Kruusberg.⁶ Kõik kolm omavahel pisut erinevad ja ühtlasi täiendavad üksteist. Säilinud käsikirjaga on see häda, et osa lehekülgi on puudu. Pistelisel kontrollimisel selgus, et Vilde poolt romaanis toodud faktid peavad paika. Usutavasti pärinevad need tõigad ja sündmused Maltsa algkäsikirjast, mida Vilde täpselt edasi annab.

Ent kes oli see Gustav Malts? Täpset vastust pole võimalik kahjuks anda, sest tema elulugu on peaaegu uurimata. Gustav (Kustav) Malts sündis 28. oktoobril 1837 Kukevere mõisavallas Ambla kihelkonnas vallaslapsena. Tema ema oli Leeno, isana märgitakse Tõnu Malza⁷. Leeno (1802–1852) ja Tõnu (1810–1862) abiellusid alles 25. märtsil 1840.⁸ Neil oli lisaks Kustavile veel kaks tütart, Marie (Mari) (sünd. 1843) ja Kata Karolina (sünd. 1845). Nii Maltsa isa kui ka ema olid hernhuutlased. Gustavi isa Tõnu töötas Järva-Jaani kihelkonnas Metsataguse mõisa aida-mehena. Sealt siirdus perekond Peetri kihelkonda Koigi mõisa renditalusse (1849–1852). Gustav käis Koigi külakoolis (u. 1850–1852), kus tema õpetajaks oli Mart Lind, kes oli saanud hariduse Ataste seminaris. Ta õpetas usinamatele õpilastele ka juba kirjutamist ja rehkendamist. Koigist pärineski usutavasti Maltsa kirjaoskus. 1852. aasta novembris jäid Gustav ja tema kaks nooremat õde emata. Tõnu Malts abiellus uuesti (1853) Ambla

kihelkonnast Raka mõisast pärit lesestunud Anu Klosterthaliga (1830–?). Perekond siirdus elama Järva-Madise kihelkonda Orgmetsa mõisavalla rendikohale, isa töötas Purdi mõisas valitsejana. 1857. aastal käis Gustav Järva-Madisel leeris, kus kirikuõpetaja märkis tema häid teadmisi.⁹

1861. aastast on Gustavi elu seotud Krimmiga. Ta töötab algul ühe kohaliku mõisniku juures, seejärel mitmel pool põllumehena. Malts ostab A. Nord(t)i käest talukoha Aabrami (Aqtaçi-Kiyat) külas, rendib maad Kadikõi (Qadiköy, Maltsal Kadekoi) mõisast. Ka tema kaks lihast õde siirduvad (1862) samuti Krimmi. Maltsast kujuneb Krimmi eestlaste üks liidreid. 1879. aastal ostavad 20 taluperemeest, sealhulgas ka G. Malts Utškuju-Tarhani (Üçquyu-Tarhan, Kolodjazne) mõisa. 1882. aastal ostavad eestlased Tarhani lähedal oleva Kuntaugani mõisa. See ettevõtmine lõpeb eestlastele pankrotiga.¹⁰ Tarhani eestlased eesotsas G. Maltsaga toetavad küll Kuntaugani ostjaid laenuga, kuid saavad aastate möödudes enamiku raha alles kohtu kaudu tagasi.

Uuel sajandil ostis G. Malts maja Simferopolis. Gustav Maltsal oli järglasi üsna palju, sest ta oli kolm korda abielus. 1922. aasta paiku läks ta tagasi poeg Joosepi juurde Tarhani, kus suri 1924. aastal.¹¹

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamaister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

⁶ Materjale Maltsveti-liikumise kohta. Toimetanud A. Kruusberg. Ajalooline arhiiv II. Tartu: K/Ü Loodus, 1931, lk. 403–434.

⁷ EAA, f. 1248, n. 1, s. 13, l. 81p–82. Kahjuks on autori süül sattunud eelmises kirjutises viga tema sünnikuusse (vt. Tuna 2010, nr. 3, lk. 136).

⁸ EAA, f. 1248, n. 1, s. 13, l. 252.

⁹ Leerilaste hulgas märgitakse küll Tõnu Maltsa, ilmselt on pastor isa ja poja segamini ajanud.

¹⁰ Vt. lähemalt: V. Paatsi. Saatuslik reis. – Tuna 2010, nr. 3, lk. 140–143.

¹¹ Ringlemas on kaks G. Maltsa surmaeaga: 28. oktoober 1924 ning J. Käosaare ilma kuupäevata ja kuuta 1925. Vt. <http://www.geni.com/people/Gustav-Kustav-Malts/6000000006268447008>, Käosaar (1861, lk. 77). Mitmed eesti krimlaste mälestused kinnitavad Maltsa surma 1924. Allakirjutanu ei suutnud kontrollida Internetis toodud surmakuupäeva ega kuud. Mõningaid kõhklusi sisendab allakirjutanusse surmaajaks pakutud 28. oktoober. Sellel puhul langevad kokku nii sünni- ja surmakuupäev kui ka kuud. Samas on antud ekslik sünnikuupäev 20. oktoober.